

Coen Verbraak

Kijken in de ziel

De achterblijvers

Leven met het verlies
van een dierbare

2017

UITGEVERIJ

THOMAS RAP

Voor Marjan

Voorwoord

In januari 2016 zond de **NTR** *Kijken in de ziel – Op de drempel* uit. In dat televisietweeluik sprak ik met acht mensen die van de dokter te horen hadden gekregen dat ze nog maar kort te leven hadden. Op dat tweeluik en het gelijknamige boek kwamen honderden reacties binnen van mensen die schreven dat ze geroerd waren door de verhalen, en sommige van hen merkten op dat er eigenlijk ook aandacht zou moeten komen voor de achterblijvers, voor degenen die rouwen om iemand die gestorven is. Dat werd de basis voor *Kijken in de ziel – De achterblijvers*.

Voor de televisieserie, die begin januari 2017 werd uitgezonden, sprak ik met zeven mensen die een dierbare verloren. Het waren stuk voor stuk indringende gesprekken over hoe je verder leeft met een krater in je ziel. Hoe overleef je het verlies van je partner, je kind of je zus? Hoe rauw kan rouw zijn? Gaat rouw op een dag over, of kun je je leven lang in verdriet blijven hangen? En is de uitwerking van rouw uitsluitend negatief, of gloort er zelfs na het diepste donker toch weer licht aan het eind van de tunnel?

De gesprekken duurden bijna allemaal twee, drie uur. Op televisie bleef daar uiteindelijk maar een fractie van over; die kleine twintig uur aan interviews moest gemonteerd worden tot twee uitzendingen van elk drie kwartier. In dit boek vindt u de integrale weergave van alle zeven gesprekken, aangevuld met een interview dat speciaal voor dit boek gemaakt is: een gesprek met Lennard van der Nagel, die in mei 2013 zijn vrouw Veerle verloor bij een smartelijk scooterongeluk op de Veemkade in Amsterdam.

Rouw is in zekere zin het spiegelbeeld van de liefde. Hoe meer we van iemand gehouden hebben, hoe groter het gat dat die ander na de dood achterlaat. Of zoals Tonia Dab- we het pakkend verwoordt: 'Grieve is the price we pay for love'. Soms is de rouw te groot om vast te pakken. Dan is het, zoals Lennard van der Nagel het in dit boek uitdrukt, net een deur die je in je eentje moet dragen. En toch gaat rouw meestal over. 'Het slijt langzaam,' zegt Frank Sanders. 'Het gat dat vanbinnen zit wordt uiteindelijk weer opgevuld met leven.' *Kijken in de ziel – De achterblijvers* is dan ook geen sombere optelsom van droevige verhalen, maar juist een manifest van moed, hoop en levenskracht. Het is het relaas van mensen die weten hoe het voelt om iemand te missen, maar die desondanks voluit gekozen hebben voor het leven en de toekomst.

Coen Verbraak

Amsterdam, januari 2017

Suzan Hilhorst

Suzan Hilhorst (1978) woont in Hilversum met haar vriend Jens en zoontje Nils (5). Ze werkt als verslaggever bij het VARA-televisieprogramma *Kassa*. Suzan en Jens verloren in 2014 hun dochtertje Sara van twee maanden oud, en in 2015 hun dochtertje Liv van twee weken oud. Achteraf blijkt sprake van een zeldzame erfelijke aandoening, een onbekende stofwisselingsziekte. Hoewel de dood van Sara en Liv nog maar kort geleden is, kan Suzan er opvallend makkelijk over praten. Het verdriet zit inmiddels niet meer zo vanbuiten, maar is verinnerlijkt, zegt ze. 'Het is onderdeel geworden van wie ik ben.'

Als mensen aan jou vragen hoeveel kinderen je hebt, wat zeg je dan?

Drie. Ja, zonder twijfel drie. Al blijft wel heel lastig om dat te zeggen, want daarmee krijg je meteen ook een paar vervolgvragen. Dan gaan mensen zeggen: 'O, wat leuk! Wat een drukke boel dan bij jou thuis.' Dan moet je soms op momenten dat je er eigenlijk helemaal geen behoefte aan hebt in details treden. Toen ik zwanger was van Liv, werd

er wel eens gevraagd: 'En de hoeveelste is het dan?' Want als je zwanger bent, dan ben je een beetje publiek bezit. Er zijn mensen die het heel leuk vinden om daarover te beginnen. Van die kleine praatjes bij de kassa. Dus dan zei ik: 'Nou, dit is de derde.' Maar dan werd het wel direct een soort gevarenzone. Want als ze dan vroegen: 'Hoe oud is de tweede?', dan moest ik zeggen: 'Die leeft niet meer.' En de dood is voor veel mensen een heel moeilijk onderwerp.

Jullie hadden al een zoontje van drie, Nils, toen in juli 2014 jullie dochter Sara werd geboren. Wat herinner je je nog van die dag?

Het was een heel warme dag, midden in een hittegolf. De bevalling ging veel makkelijker dan die van Nils. Je hebt zo'n apgarscore waarbij wordt gekeken hoe goed je kind het eigenlijk doet. Daar kreeg ze een tien. We mochten Sara ook die avond al mee naar huis nemen. Dat was een magische dag. Het was ook een fijne kraamtijd. We hebben een heel ervaren kraamverzorgster gehad. Er kwamen veel mensen over de vloer; familie en vrienden die haar wilden zien. En Nils was direct enorm verliefd op haar. Hij hielp ook mee bij haar verzorging, mocht helpen haar in badje te doen. Ik kijk met heel veel goede herinneringen op die eerste periode terug.

Hoe merkte je dat er iets aan de hand was met Sara?

Een dag voordat ze echt heel ziek werd, ging ze iets minder goed drinken. Ze was toen tweeënhalve week. Ik dacht eerst nog aan die normale babykwaaltjes. Reflux of iets derge-

lijks. Ik was er niet heel bezorgd over. Maar toen ze steeds slechter ging drinken, ben ik met haar naar de huisarts gegaan. Die wist het niet precies, maar vond haar wel een beetje grauwig. Vervolgens zijn mijn vriend en ik naar het streekziekenhuis gegaan. En daar is ze dus echt helemaal ingestort. Ze ging steeds sneller ademen en moest onmiddellijk door naar de spoedeisende hulp. Eigenlijk drong toen pas tot me door dat er iets ernstigs aan de hand was. Ik dacht nog steeds dat mijn kind last had van reflux of van haar darmpjes. Maar opeens moest ze van de spoedeisende hulp met een ambulance naar het AMC. De ernst van de situatie drong pas echt tot me door toen bleek dat de ambulance begeleid werd door een politie-escorte. Toen brak ik. Dat mijn kind per ambulance naar het ziekenhuis moest, compleet met politie-escorte, dat was iets onvoorstelbaars.

Wat is er daarna gebeurd?

In het AMC hebben ze haar gestabiliseerd. Haar hart werkte niet goed, maar wat er precies aan de hand was, wisten ze niet. Omdat ze een hart-longmachine nodig dachten te hebben, is Sara nog dezelfde nacht van het AMC naar het Erasmus Medisch Centrum in Rotterdam overgebracht. Ze heeft daarna bijna zes weken in het Sofia Kinderziekenhuis gelegen. Het leek al snel weer beter te gaan. Uiteindelijk hoefde ze toch niet aan die machine, dus dat was een goed teken. Maar na een week is zij toch weer ingestort en hebben ze haar drie kwartier gereanimeerd. Toen is ze als nog aan die machine gelegd. Daar lag ze, dat kleine meisje, met twee grote kabels in haar nek. Dat was echt bizar.

Heb je al die tijd hoop gehouden?

Ja. Zelfs tot na het moment waarop de artsen al hadden gezegd: 'Het gaat niet meer goed komen. We gaan de machine uitzetten.' Zelfs op het moment dat die machine helemaal uitgedraaid was, dacht ik: 'Oké, en nu gebeurt het wonder waar ik al die tijd op gewacht heb. Nu gaat mijn dochter uiteindelijk toch nog iedereen verbazen.'

Ze is overleden op 19 september. De dag ervoor werd ons verteld dat ze een echo hadden gemaakt. Dat deden ze regelmatig. En nu zagen ze bij haar hart een bloedprop die bijna tegen de aortaklep aan zat. Het was daardoor een kwestie van tijd. Ze kreeg al de hoogste dosering bloedverdunners; daar kon niets meer aan gedaan worden. Ik weet nog dat ik toen dacht: 'Hoezo kan daar niks aan gedaan worden? Want jullie kunnen toch alles?' Maar nee, hier konden ze dus niks meer aan doen. Ze stelden voor dat wij die nacht bij haar op de zaal zouden blijven slapen. Dat hebben we gedaan.

Ik ben heel blij dat we die laatste nacht met haar hebben kunnen doorbrengen. 's Nachts om een uurtje of drie is ze nog even wakker geworden. Ik zag haar wakker worden en ben naar haar toe gelopen. Toen keek ze me echt vol aan. Ik ben daarna Jens gaan wekken. 'Ze is wakker en je moet echt komen.' Ik vond het zo mooi dat ze haar hoofd vervolgens ook nog naar hem toe bewoog. Ze heeft mij echt aangekeken en daarna haar vader. En vervolgens heeft ze haar ogen dichtgedaan. Ze was toen nog niet overleden, maar ik heb wel het idee dat ze daarmee afscheid van ons heeft genomen. De volgende ochtend ging de machine steeds

wat zachter. En ja, op een gegeven moment was ie dus helemaal uit. En toen was het de vraag: hoelang gaat het dan nog duren?

Kon je dat zien, dat het echt helemaal stil kwam te liggen?

De verpleegkundige had gezegd: 'We zetten de monitor uit.' Maar wij wilden allebei heel graag dat die monitor aan bleef, zodat we heel duidelijk konden zien wanneer de lijnen plat zouden worden. Uiteindelijk heb ik dat niet nodig gehad. Ik heb heel bewust gevoeld hoe zij wegging van ons. Ik heb haar samen met Jens begeleid totdat we echt niet verder met haar mee konden. Op dat moment hebben we haar losgelaten. Heel bewust ook. Ik heb tegen haar gezegd: 'Het is goed zo. Je mag gaan.'

Hoe reageerde jullie zoontje?

Toen ze nog leefde en in m'n armen lag, heeft hij aan haar gevoeld en heb ik gezegd: 'Nils, nu is Sara nog warm. Maar straks is ze heel erg koud. Nu leeft ze nog en straks is ze dood.' Voor een driejarige is het toch het best om het beestje maar bij de naam te noemen en niet te zeggen: 'Straks is ze een sterretje of een vlindertje.'

En hij heeft Sara ook nog gevoeld toen ze dood was?

Ja. Ze heeft al die tijd tot de crematie bij ons thuis gelegen. Dan kon Nils ook altijd naar haar kijken.

Deed hij dat ook?

Ja. Dat deed ie. Hij zei haar echt goedemorgen in de ochtend.

Heeft Nils het er nog wel eens over?

Niet dagelijks. Maar wekelijks zeker. Hij worstelt heel erg met de situatie. Hij heeft natuurlijk een heleboel vrienden die allemaal broertjes en zusjes hebben. Soms vraagt hij aan mij: 'Hoe moet ik dat dan doen? Want ik ben óók een grote broer. Maar ja, ik kan niet voor mijn zusjes zorgen.' Dan praat ik met 'm en zeg ik: 'Nou, dan maken wij een mooie tekening voor op de begraafplaats, bij hun plekje.' En dat doet ie dan. Van raketten en dino's. Of met een vulkaan erop, want die hebben ze niet in de hemel. Het is niet dat ie dan denkt: 'Ik ga hartjes tekenen voor m'n zusjes, omdat meisjes hartjes mooi vinden.' Hoewel hij ook wel eens heel schattig een tekening heeft gemaakt met alleen maar hartjes.

Niet lang daarna raakte je weer in verwachting. Wilde je dat graag?

Onze kinderwens was er nog steeds. En wij kregen van de artsen te horen dat de ziekte van Sara hoogstwaarschijnlijk niet erfelijk was. Met andere woorden: het kon dus. Sara is 19 september overleden en half januari was ik weer zwanger.

Maar toen was je dus ook nog in de rouw.

Dat is ook een heel rare periode geweest. Want je bent met de dood en het leven tegelijkertijd bezig. Eigenlijk met twee dingen die zo tegenover elkaar staan. Terwijl ze, dat weet ik nu, bij elkaar horen.

Maakte dat die rouw ook wat minder scherp?

Nee. Het verdriet is er niet minder scherp om geweest. Wat we wel heel erg voelden toen ik zwanger was van Liv, was dat we weer iets hadden om naar uit te kijken. Om weer vooruit te kijken. Want op het moment dat je je kindje verliest, dan doet niet zoveel er nog toe. Het was zo groot, zo enorm. Zo'n paniek ook die we voelden. En door de zwangerschap konden we weer wat meer naar de toekomst kijken. Er was weer iets wat mijn aandacht opeiste. Liv verdiende dat ook, dat ik m'n rust nam.

Voelde dat ook niet op een bepaalde manier alsof je Sara wilde vervangen door een ander kindje?

Die vraag hebben we onszelf heel vaak gesteld. En toch heb ik dat nooit zo gevoeld. Want dit was zo anders. Dit was echt ons derde kind. En Sara zal nooit vervangen kunnen worden.

Op 1 oktober 2015 werd Liv geboren. Hoe was dat?

Van alle drie de bevallingen was dit de allermooiste. Het ging ook heel makkelijk. Gewoon heel fijn en relaxed. We waren best bang geweest van tevoren, hoewel we van alle artsen – en met heel veel echo's en medische controles – te horen hadden gekregen dat we ons geen zorgen hoefden te maken. Toen Liv eenmaal geboren was, viel dat ook een beetje weg. We zagen gewoon een gezond klein meisje, dat weer heel anders was dan Sara. Een totaal ander typepje was het. Het was echt een prachtige dag.

Was dat ook een mooie kraamtijd?

Wel weer heel anders. Wij hadden gehoord dat het niet genetisch was maar ergens in ons achterhoofd speelde toch de gedachte: misschien hebben wij iets fout gedaan. Of misschien was het een bacterie of een virus. Dus wij wilden haar koste wat het kost beschermen. We hebben daarom bewust geen vrienden uitgenodigd, geen familie, geen kraambezoek. Jens en ik hadden het idee: pas bij acht weken gaan we haar aan de wereld laten zien. Tot die tijd is ze van ons. Ik vind dat nu ook wel verdrietig, omdat mijn vrienden en m'n familie haar dus niet hebben leren kennen. Maar daardoor was het ook wel een bijzondere kraamtijd.

Hoe merkte je dat er iets niet goed was?

Ik vind dat heel moeilijk te zeggen. Tot op de dag van vandaag is niet bekend wat Sara en Liv nou precies voor ziekte hadden. Sara ademde op een gegeven moment wat snel. Dat had Liv ook. Ze werd ook wat sneller zweterig. Maar ja, een baby'tje heeft al snel een beetje onregelmatige ademhaling. We zijn een paar keer teruggegaan naar het ziekenhuis. Daar hadden ze ook gezegd: 'Jullie moeten weer vertrouwen krijgen. En je mag langskomen wanneer je maar wilt.' Dus we zijn heel vaak teruggegaan, en gingen daarna elke keer weer gerustgesteld naar huis. Tot de dag waarop ik dacht: 'Dit is gewoon niet goed.' Het was vooral de combinatie van zweten, grauw zien en niet meer drinken. We zijn opnieuw met haar naar het ziekenhuis gegaan. Om ons gerust te stellen wilden ze wel bloed laten prikken en

een röntgenfoto maken. We zijn met haar bloed gaan prikken en daar is ze zo van overstuur geraakt. Die stress, die kon ze gewoon niet aan. Jens riep: 'We moeten direct terug naar de poli want dit gaat niet goed.' Toen zijn we rennend met haar teruggegaan.

Want zo snel ging dat?

Zo snel ging dat. De arts had haar een paar uur daarvoor nog gezien en gezegd: 'Ik maak me niet zoveel zorgen.' Terwijl we terugrenden, schoot ik al meteen in een soort modus van: 'Néé! Dit kan niet! Dit kan echt niet. Het was niet erfelijk!' Ik heb dat volgens mij ook heel erg hard geschreeuwd. 'Dit kán niet. Niet jij, Liv!' Vanaf dat moment was het een rollercoaster. Ze gleed echt weg. En ik zie nog de hand van de verpleegster op die rode knop. Ik zie weer al die artsen om haar bed heen staan. Op dat moment raakte ik mezelf heel erg kwijt. Ik raakte totaal in paniek, begon te schreeuwen. Ik heb geschreeuwd dat ik dit niet wilde. 'Niet jij, Liv. Dit was niet erfelijk. Het kán gewoon niet.' En terwijl ik zo in paniek was, realiseerde ik me opeens: 'Maar ik ben haar móéder. Ik moet er voor haar zijn. Nu.' Opeens kwam er een soort rust over me. Toen ben ik naar haar toe gegaan. Ik weet nog dat iemand riep: 'Haal die moeder weg, haal die moeder weg.' Dat willen ze er natuurlijk niet bij hebben, zo'n paniekerige moeder. Maar ik wilde er gewoon bij zijn. Dus ik ben bij haar hoofd gaan zitten en ben voor haar gaan zingen. Zo zijn we naar de intensive care gegaan. Daar ben ik blijven zingen. Ik wilde dat ze voelde dat ik er was. Bij Sara heb ik dat niet gedaan. Toen

Sara zo instortte die allereerste keer, ben ik in een hoek gaan staan, terwijl iedereen daar om haar heen rende. Maar met Liv was ik me ervan bewust: dit kan ik voor haar doen, dit móét ik doen want ik ben haar moeder.

Wat zong je, weet je dat nog?

Ik heb een Zweeds slaapliedje gezongen, over een trollenmoeder met zeven trollenkindjes. Jens is Zweeds, dus Liv is half Zweeds. En ik heb haar gerustgesteld en gezegd dat ik bij haar was. Op een gegeven moment kwamen de cardiologen om met ons te praten. Eigenlijk ging ik ervan uit dat ook zij naar Rotterdam zou moeten, voor die hart-long-machine. Maar de cardioloog zei: 'Ik denk niet dat we haar nog stabiel krijgen.' Dat kwam dan toch weer als een enorme donderslag.

Die cardioloog bedoelde ook: ze gaat het niet redden?

Ja. Dat vroeg ik toen ook nog: 'Dus ze gaat dood vandaag?' Waarop zij zei: 'Ja.' Voordat ik daar goed en wel over na kon denken, ging de deur open en stond er opeens een zaalarts in de kamer die riep: 'Ik probeer haar nu al tien minuten in leven te houden, maar ik weet niet hoelang ik dat nog ga redden.' En toen riep de cardioloog: 'Ja, maar de ouders moeten erbij zijn. Die moeten haar vasthouden.' We zijn naar die box gerend. Kindjes die sterven, liggen altijd in een kamertje apart. Dat had ook iets heel tegenstrijdigs. Ik had net gezien hoe ze een infuusje had gekregen en hoe ze een maskertje op had gekregen, met allerlei toeters en bellen. Dat werd plotseling allemaal van haar af gehaald.

Dan wil je zeggen: 'Doe dat nou niet.' Maar die cardioloog zei: 'Ze wordt echt niet meer beter. Ze gaat sterven.' En dan kon ze maar beter sterven in onze armen dan vastgemaakt aan al die toeters en bellen. Alle snoertjes zijn uit haar lichaam gehaald, de pleisters eraf. Vervolgens is ze aan mij gegeven. Jens zat ondertussen naast mij en hield ons allebei vast. Wat ik nog steeds het allermoeilijkst vind, is dat ik niet weet wanneer ze precies is overleden. Bij Sara heb ik echt gevoeld hoe ze stierf. Bij Liv weet ik dat nog steeds niet. Op een gegeven moment vroeg ik: 'Is ze nou dood?' Toen zei een arts: 'Ja, ze is overleden.'

Dat moet één grote nachtmerrie zijn.

Het wás één grote nachtmerrie. Ik zat daar maar met Liv in m'n armen. Dan wil je eigenlijk alles doen om haar weer beter te krijgen, om die oogjes maar weer open te zien gaan. In het begin is het net alsof ze slaapt, maar je ziet toch dat het leven er niet meer in zit. Ik weet nog dat ik daar zat en dat ik alleen maar riep: 'Dit kan ik niet. Dit kan ik niet. Niet nóg een keer.' Dat was mijn enige mantra. 'Dit kan ik niet.'

Hoe reageerden de artsen en verpleegkundigen?

De cardioloog sloeg haar arm om mij heen. Ze had zelf tranen in haar ogen en zei: 'Je kunt dit wél. Echt, je kunt het wel. Ik heb vaker gezien dat ouders dat kunnen.' Ik heb daar heel veel aan gehad. Het was zo belangrijk dat zij dat op dat moment zei: 'Ik heb het eerder gezien. En ook jij kan dat.' Dat zal ik nooit vergeten.

Hoe kwamen jullie daarna thuis?

Het zijn in mijn herinnering allemaal flarden geworden. We hebben haar eerst helemaal verzorgd en in bad gedaan. Daarna moest ze naar de patholoog. We hebben haar daar zelf heen gebracht. Normaal gesproken brengen ouders hun kind niet zelf naar de patholoog toe. Want het is een heel rare tocht; je gaat met de lift naar de kelders waar ook de bedden worden schoongemaakt. Je hebt daar de keukens, er komt een heftruck voorbij. Dat is zo raar: je loopt daar met je overleden kindje en dan komt er zo'n heftruck voorbij. Maar wij wilden het echt zelf doen. Want wij zijn haar ouders en we wilden bij alles betrokken zijn. Tot het einde. Ik ben heel blij dat ik dat gedaan heb. En dat we haar later ook weer bij de patholoog hebben opgehaald. Dat we haar hier thuis hebben gehad. Uiteindelijk hebben we haar ook zelf naar de oven gebracht.

Twee kinderen verliezen binnen een jaar. Hoe is het om na zoiets dóór te leven?

Na de dood van Sara was ik nog wel enigszins stabiel. Maar na Liv is er zo'n enorme paniek en zo'n verdriet over ons heen gekomen. Ik was alleen maar in verzet, was ontzettend boos. We hadden uitstel gevraagd om haar wat later te kunnen begraven en dat is fijn geweest. Ik denk dat ik die eerste twee weken in een shock leefde. Ik kan me alleen maar flarden herinneren, dat de kamer vol met mensen zat en dat ik eten kreeg. Maar in die weken naar de crematie toe werd ik wat rustiger. Op een gegeven moment voelde ik: 'Ik kan nu kiezen. Ga ik doorleven of niet?' En ik

wilde leven. Toen bedacht ik: als ik daar dan voor kies, dan ga ik het ook gewoon ook echt dóén. En dan moet ik zorgen dat Nils, Jens en ik weer gelukkig worden.

Dat nam je je toen voor? Als een besluit?

Dat heb ik echt besloten. Ik had van die oxazepammetjes gekregen van de huisarts, om rustig te worden. Op dat moment keek ik naar die pilletjes en dacht: ik ga dat niet meer slikken, ik ga het gewoon vóelen nu. Daarmee kies ik voor het leven.

Maar dat is toch bijna niet te voelen?

Nee, dat was het ook niet. Het was heel erg hard. Soms dacht ik: dit is te groot.

Wanneer dacht je dat bijvoorbeeld?

Er zijn verschillende momenten geweest. In de periode vlak na haar overlijden heel intens, omdat het zo'n enorme shock was. Maar ik heb ook het afgelopen jaar op verschillende momenten gedacht: dit is te veel, te heftig. Een paar maanden nadat Liv gestorven was, had mijn zoontje op school een kerstvoorstelling. Ik had toegezegd dat ik daar zou komen helpen. Want ja... de blik op vooruit. Maar toen gingen al die kleutertjes kerstliedjes zingen. Dat zijn momenten waarop ik de controle over mezelf verlies. Dan ga ik huilen. Gelukkig was het donker daar en kon niemand dat zien. Maar ik vond het heel moeilijk om al die vrolijke kleutertjes te zien, wetende dat mijn dochters dat nooit zullen meemaken. Dat zij nooit met van die vrolijke staartjes hun liedjes zullen zingen. Dat zijn moeilijke momenten.

Leek de rouw om Liv op die om Sara?

Nee. Sara is eerst heel lang ziek geweest. En ondanks de hoop die we sowieso hadden, is er ergens in je hoofd een kamertje waarin de waarheid ligt. Waarin je wéét dat ze wel heel ziek is. En dat het ook zomaar zou kunnen zijn dat je afscheid van haar moet nemen. Daar hebben we vijf weken lang samen heel erg de tijd voor genomen. Want we konden haar vasthouden, we konden haar masseren. Of nou ja... vasthouden kon niet meer. Na de eerste week konden we haar niet meer van het bed af halen. Toen lag ze echt vast. Dus ik heb haar vanaf vier weken niet meer vastgehouden. Maar ja, je leert je kind dan te knuffelen op een andere manier. Dus door haar te strelen en te masseren.

Maar je bedoelt: bij haar was je al een beetje beducht voor een verkeerde afloop.

Ja. Bij Sara kon je langzaam wennen aan het idee dat het nog wel eens verkeerd zou kunnen aflopen. Haar overlijden is ook veel rustiger gegaan. Wij wisten: vannacht gaat ze dood. Technisch gezien had ze nog een paar weken aan die machine kunnen liggen. Maar dat was ethisch ook voor haar niet meer verantwoord. Wij wisten: we gaan nu echt de laatste nacht in met haar. Ik kijk haar nog een laatste keer in de ogen. Bij Liv was het totaal anders. 's Ochtends lag ik nog met haar in bed te spelen en was ze m'n vingers aan het volgen, 's avonds was ze dood. Ik denk nog steeds dat ik het misschien niet helemaal besef. Dat ook Liv is overleden, dat is niet te bevatten.